

Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944)

Sovietmečiu buvo išleista dešimtys knygų ir išspausdinta tūkstančiai straipsnių apie Lietuvoje hitlerininkų įvykdytus nusikaltimus. Nors ir yra paskelbta gausybė darbų, rimtų mokslinių tyrimų šia tema iki šiol labai trūksta. Dažniausiai buvo aprašomi konkretūs įvykiai, minimos nužudytų žmonių pavardės, pateikiami skaičiai ir konkrečių žudikų pavardės, tačiau specialių tyrimų apie vokiečių okupacinės valdžios struktūras ir ypač represinių organų sandarą bei funkcijas parašyta labai nedaug. Galima paminėti istoriko K. Rukšėno 1970 m. apgintą kandidatinę disertaciją „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais“¹. Jos autorius, remdamasis Lietuvos ir Latvijos archyvuose saugomais vokiečių dokumentais, įstengė atkurti gana tikrovišką nacių karinių ir policijos struktūrų veiklos Lietuvoje vaizdą. K. Rukšėno disertacijoje yra poskyriai, kuriuose nagrinėjama vokiečių operatyvinių grupių, saugumo policijos ir SD bei lietuvių saugumo policijos struktūra ir veikla. Deja, K. Rukšėno disertacija nebuvo išleista atskira knyga ir dėl to nedaugeliui tėra žinoma.

Vokiečių saugumo policijos ir lietuvių saugumo policijos struktūra bei funkcijos trumpai apibūdinamos dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ 1-osios dalies komentaruose².

Nacių okupacijos laikotarpio tyrinėjimų būklė iš tiesų paradoksali. Atrodo, paskelbta tiek daug darbų, tačiau apie nacistų represinių organų sandarą ir funkcijas 1941–1944 m. žinome nedaug. Apie Vokiečių saugumo policiją ir SD rašantys istorikai ir žurnalistai iš įpročio vartoja įsitvirtinusį „ges-

tapo“ terminą. Tuo tarpu gestapas tebuvo sudedamoji Vokiečių saugumo policijos ir SD dalis, dėl to jis neturi būti tapatinamas su platesne vokiečių saugumo policijos ir SD sąvoka arba vartojamas kaip jos sinonimas. Užsienio žurnalistų straipsniuose pasirodantys teiginiai apie „Vilniaus gestapo“ viršininko Aleksandro Lileikio veiklą taip pat rodo menką reikalo išmanymą.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti Vokiečių saugumo policijos ir SD bei lietuvių saugumo policijos struktūrą ir funkcijas nacių okupacijos metais. Rašydamas straipsnį, autorius rėmėsi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (buv. LSSR KGB archyvo, toliau – LYA) operatyvinių grupių bei vokiečių ir lietuvių saugumo policijų veiklos dokumentais. Rašant šį straipsnį daug vertingos informacijos pavyko rasti lietuvių istoriko K. Rukšėno disertacijoje ir vokiečių istoriko H. Krausnicko³ bei R. Hilbergo⁴ darbuose. Kiti rašant straipsnį panaudoti dokumentai ir literatūra atsispindi nuorodose.

Trečiojo reicho represinių organų hierarchijoje ypač svarbi buvo 1939 m. rugsėjo 27 d. Heinricho Himlerio įsakymu įsteigta Vyriausioji reicho saugumo valdyba (*Reichssicherheitshauptamt, RSHA*). Ji suvienijo valstybinę (vokiečių saugumo policija, gestapas) ir partinę (saugumo tarnyba, vok. *Sicherheitsdienst, SD*) saugumo tarnybas. RSHA viršininku (oficialiai buvo vadinamas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadu) buvo paskirtas Reinhardas Heydrichas. Savo ruožtu jis buvo pavaldus reicho SS ir policijos vadui H. Himleriui. RSHA sudarė septynios

valdybos. Saugumo policijai priklausė IV (gestapas) ir V (kriminalinė policija) valdybos, o saugumo tarnybai (SD) – III (vidaus) ir VI (užsienio) valdybos. Visos RSHA valdybos aktyviai organizavo nacistinį terorą, tačiau šioje srityje daugiausia pasidarbavo IV valdyba, t.y. gestapas. Jis duodavo nurodymus persekioti reicho ir nacistų partijos priešus: komunistus, socialdemokratus, pasipriešinimo judėjimo dalyvius, žydus ir kitus numatytus sunaikinti asmenis bei organizacijas⁵. Planuodamas užpulti Sovietų Sąjungą, 1941 m. kovo mėn. Adolfas Hitleris pabrėžė, kad karas su Rusija nebus įprastas karas, – tai bus žūtbūtinė dviejų nesutaikomų ideologijų (nacizmo ir bolševizmo) kova, pasaulėžiūrų karas. Visi tikri ir potencialūs nacizmo priešai turėjo būti beataidairiškai naikinami. Šią užduotį pirmiausia turėjo vykdyti specialiai sukurtos Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės (*Einsatzgruppen*). Jos buvo naudojamos okupuojant Austriją, Sudetus, Čekiją ir kariuomenės su Lenkija. A. Hitlerio manymu, *vermachtas* nebuvo pajėgus vykdyti ideologinio karo užduočių. „Pašalinti žydišką ir bolševikišką inteligentiją“ ir kitus nacizmo priešus privalėjo specialūs judrūs saugumo policijos daliniai. 1941 m. kovo–gegužės mėn. vyko *vermachtos* ir RSHA atstovų pasitarimai dėl kompetencijos ir saugumo užtikrinimo okupuotose Sovietų Sąjungos srityse. Buvo sutarta, jog operatyvinės grupės galės nevaržomai judėti kariuomenės ir armijų užnugario srityse. Administraciniu požiūriu jos bus pavaldžios karinei vadovybei, tačiau vykdys RSHA operatyvines užduotis. *Vermachtas* privalėjo operatyvines grupes aprūpinti patalpomis, maisto produktais ir amunicija. Galutinį susitarimą Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas R. Heydrichas ir saugumo kariuomenės generalinis intendantas Eduardas Wagneris pasirašė 1941 m. gegužės pabaigoje. Operatyvinės grupės gavo teisę veikti ne tik *vermachtos* užnugario srityse, bet ir tiesiogiai už fronto linijos, dėl to jos galėjo užimtose vietovėse nedelsiant pradėti vykdyti nespė-

jusių pasitraukti žydų ir komunistų naikinimo akcijas⁶.

Operatyvinės grupės nebuvo nuolatos veikiantys daliniai. Jos buvo sukuriamos kiekvienai naujai Vokietijos invazijai. Sovietų Sąjungos užpuolimui buvo sukurtos keturios operatyvinės grupės – A, B, C ir D. Kuriamų operatyvinių grupių vadovaujantis personalas 1941 m. gegužės mėn. buvo sutelktas Prečo pasienio policijos mokykloje (netoli Leipcigo). Į šią mokyklą RSHA dažniausiai atsiųsdavo saugumo policijos ir SD darbuotojų. Operatyvinių grupių vadus tiesiogiai skirdavo H. Himleris ir R. Heydrichas. Kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) buvo sukurta po vieną operatyvinę grupę, be to, specialiai 11-ajai vokiečių armijai, kuri turėjo žygiuoti kartu su dviem rumunų armijomis, buvo sukurta ketvirta operatyvinė grupė (D). A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, B – Centro armijų grupei ir C – Pietų armijų grupei. Baltijos šalims sukurta A operatyvinę grupę sudarė 2-asis bei 3-iasis operatyviniai būriai (*Einsatzkommandos*) ir 1a ir 1b ypatingieji būriai (*Sonderkommandos*)⁷. A operatyvinei grupei iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris, o nuo 1942 m. kovo 24 d. – SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras Heinzas Jostas. Lietuvoje veikusiam 3/A operatyviniam būriui vadovavo SS štandartenfiureris Karlas Jägeris. A operatyvinė grupė buvo pati didžiausia – 990 tarnautojų⁸.

Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą, A operatyvinė grupė birželio 23 d. parengties padėtyje iš Prečo buvo perkelta į Dancigą, o jos štabas įsikūrė Gumbinėje. Jau birželio 25 d. kartu su priešakiniais *vermachtos* daliniais A operatyvinės grupės vadas W. Stahleckeris pasiekė Kauną, o liepos 2 d. A grupės štabas buvo Šiauliuose. SS štandartenfiurerio K. Jägerio vadovaujamas 3/A operatyvinis būrys 1942 m. liepos 2 d. Lietuvoje perėmė saugumo policijos funkcijas. K. Jägerio štabas apsistojo Kaune, o 3/A būrio padaliniai (*Teilkommandos*) išvyko į Vil-

nių, Daugpilį ir Minską. Rugpjūčio 9 d. 3/A operatyvinio būrio žinion perėjo Vilniaus sritis, o spalio 2 d. – Šiaulių sritis⁹.

Kadangi per Lietuvą žygiavo dvi vermachto armijų grupės (Šiaurės ir Centro), Lietuvoje dėl to veikė skirtingų operatyvinių grupių (A ir B) padaliniai. Į Vilnių iš Poznanės 1941 m. birželio 26 d. atvyko Walterio Blume's vadovaujamas 7a ypatingasis būrys (*Sonderkommando*). Birželio 29 d. jį pakeitė B operatyvinės grupės 9-asis būrys (vėliau išvyko į Pskovą)¹⁰.

Saugumo funkcijas perėmusiame 3/A operatyviniame būryje tarnavo 141 žmogus (8 raštininkai, 1 radistas, 34 motociklininkai, po 10 saugumo policijos ir kriminalinės policijos darbuotojų, 29 gestapo pareigūnai, 15 viešosios policijos tarnautojų, 1 moteris, kurios pareigos nenurodytos, ir 32 rezervinės policijos tarnautojai). Saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnai buvo karininkai, kiti – eiliniai. 1941 m. liepos mėn. pagrindinės 3/A operatyvinio būrio jėgos buvo Kaune, o du padaliniai – Marijampolėje ir Raseiniuose¹¹.

Kai operatyvinių grupių veikimo rajonuose įsitvirtindavo vokiečių okupacinė civilinė valdžia, operatyvinės grupės vadas tapdavo atitinkamos teritorijos vokiečių saugumo policijos ir SD vadu. 3/A operatyvinis būrys 1941 m. rugsėjo 23 d. buvo reorganizuotas į vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD für den Generalbezirk Litauen*) įstaigą, kurios centras buvo Kaune¹². Lietuvos saugumo policijos ir SD vadas buvo pavaldus Ostlando¹³ vokiečių saugumo policijos ir SD vadiui Rygoje. Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvai iki 1943 m. rugsėjo 15 d. buvo K. Jägeris, po jo iki 1944 m. gegužės 6 d. – dr. Wilhelmas Fuchsas ir Horstas Böhme. Visų minėtų Lietuvos saugumo policijos ir SD vadų pavaduotojas buvo dr. Heinrichas Schmitzas. Vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje struktūra buvo panaši į RSHA struktūrą. 1941–1942 m. Vokiečių saugumo policija

ir SD turėjo du, o 1943–1944 m. – penkis skyrius.

I skyrius – kadru ir vidaus administracijos (viršininkas SS oberšturmfiureris Heinrichas Grothas);

II skyrius – organizacijos, administracijos ir teisės (viršininkai SS hauptšturmfiureris Porstas, H. Grothas);

III skyrius – SD (viršininkas SS šturm-banfiureris Löhndorffas);

IV skyrius – gestapas (viršininkas oberšturmfiureris Augustas Mülleris, vėliau – H. Schmitzas);

V skyrius – kriminalinė policija (viršininkas SS šturm-banfiureris Domke).

Savo ruožtu skyriai buvo skirstomi į poskyrius ir referentūras.

1943 m. gruodžio mėn. Vokiečių saugumo policijai ir SD Kaune vadovavo SS oberfiureris dr. V. Fuchsas (struktūros schemą žr. p. 163–165).

Vokiečių saugumo policija ir SD, be centrinės įstaigos Kaune, turėjo savo skyrius Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje, Kretingoje ir Marijampolėje. Dydžiu ir reikšme išsiskyrė Vilniaus skyrius (*Aussendienststelle Sipo und SD Wilna*). 1943 m. rudenį jo struktūra buvo tokia:

viršininkas SS oberšturmfiureris Rudolfas Neugebaueris;

pavaduotojas Herbertas Arltas;

I skyrius – **kadrai ir vidaus administracija** (viršininkas SS oberšarfiureris Faulhaberis):

I A – personalo reikalai;

I B – auklėjimas ir mokymas;

I C – registratūra ir centrinė kartoteka;

I D – drausmės bylos;

II skyrius – **organizacija** (viršininkas SS oberšarfiureris Faulhaberis):

II B – pasų režimas ir užsieniečių priešiškos policija;

II C – biudžetas ir ūkis;

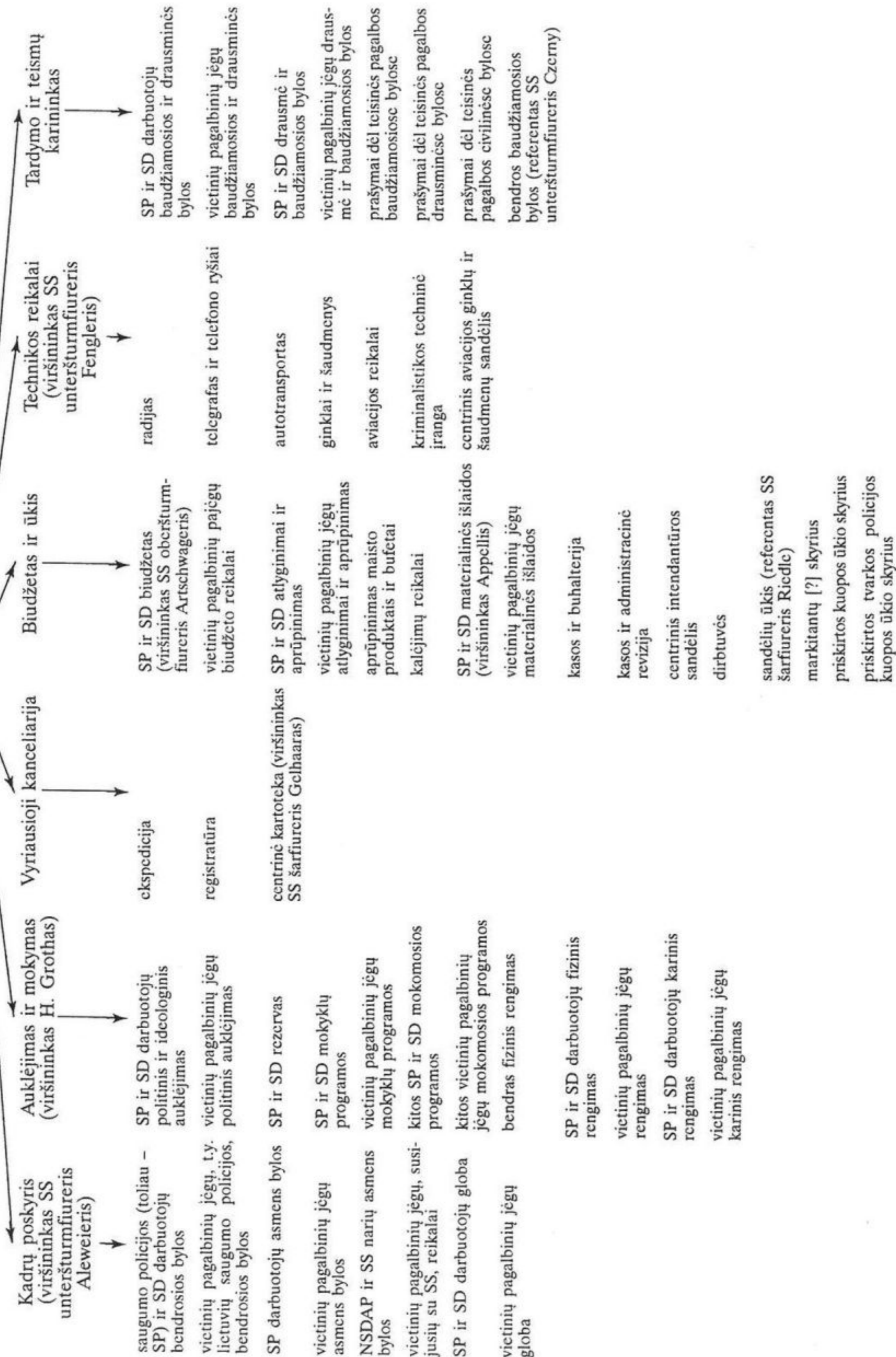
II D – technikos reikalai;

II L – lietuvių administracija;

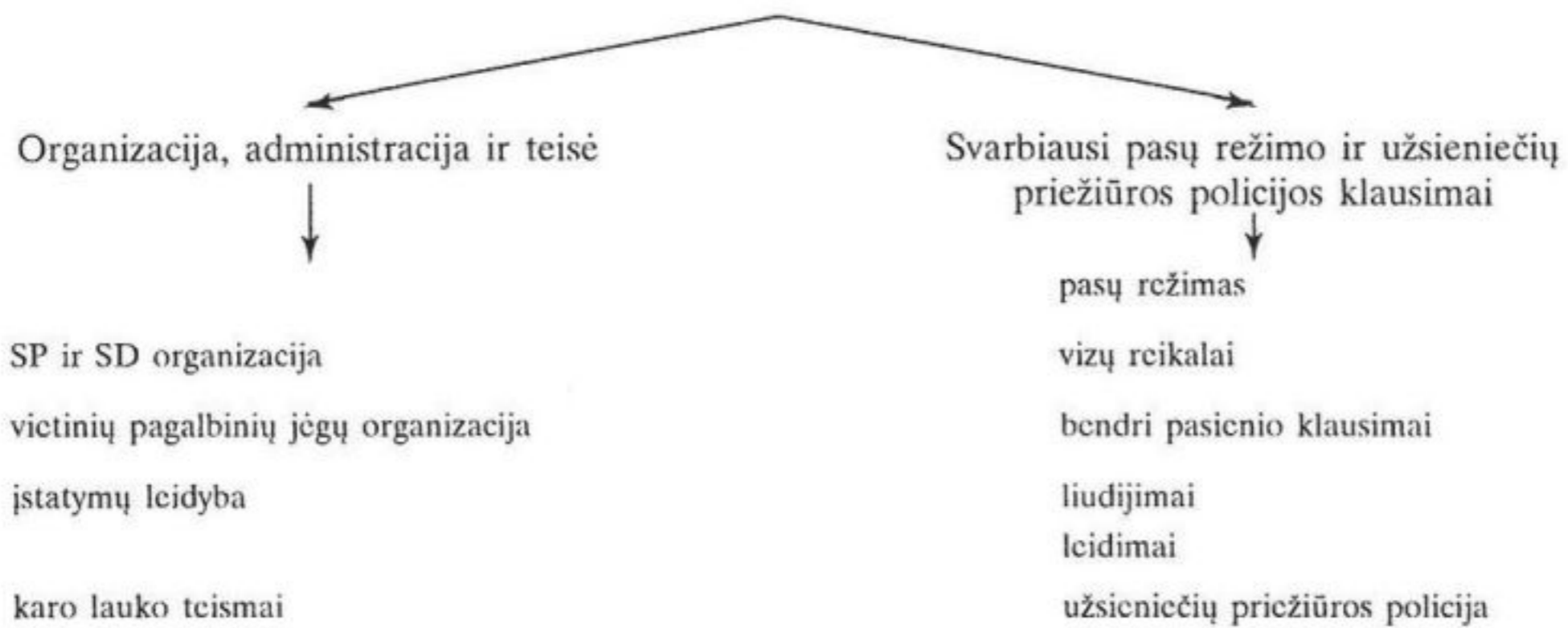
III skyrius – **SD**;

IV skyrius – **gestapas** (viršininkas R. Neugebaueris):

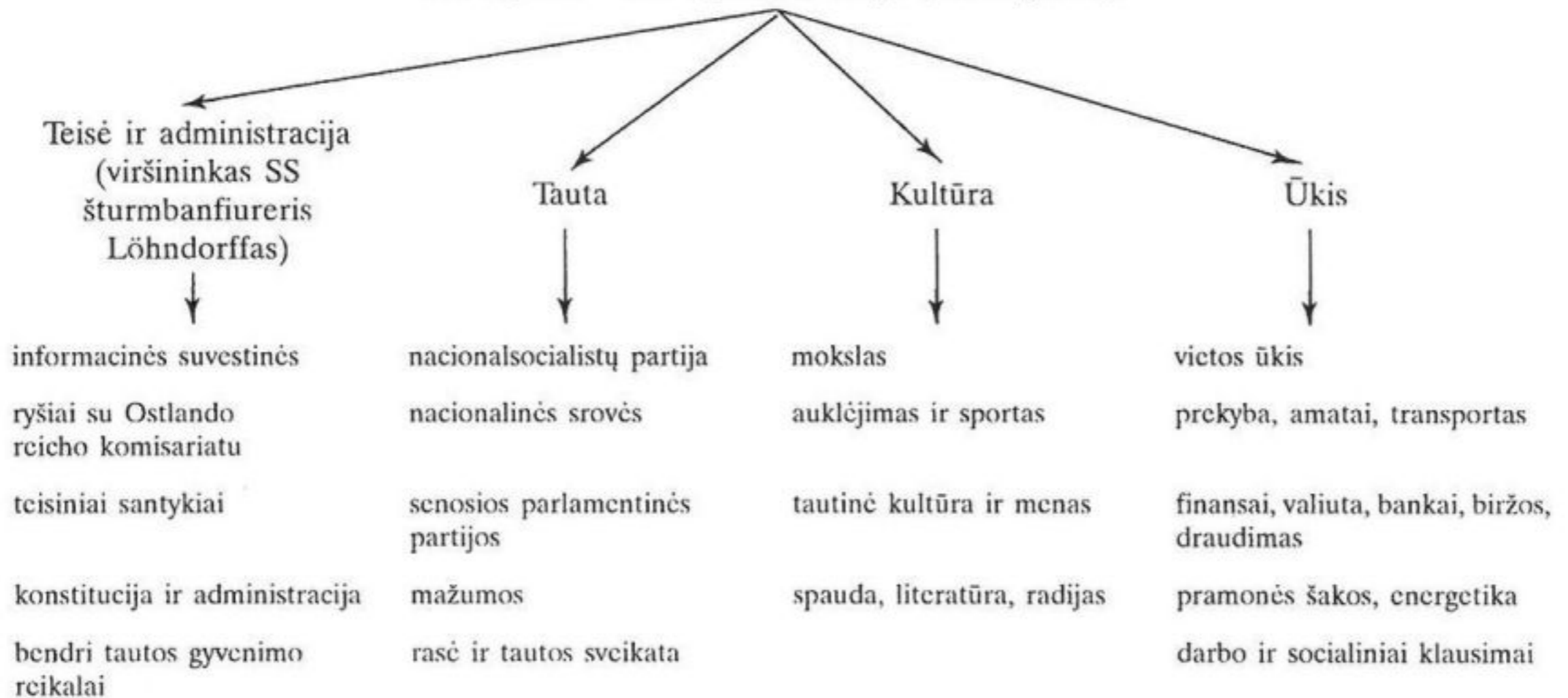
I skyrius - kadrai ir vidaus administracija (viršininkas SS obersturmfuureris H. Grothas)

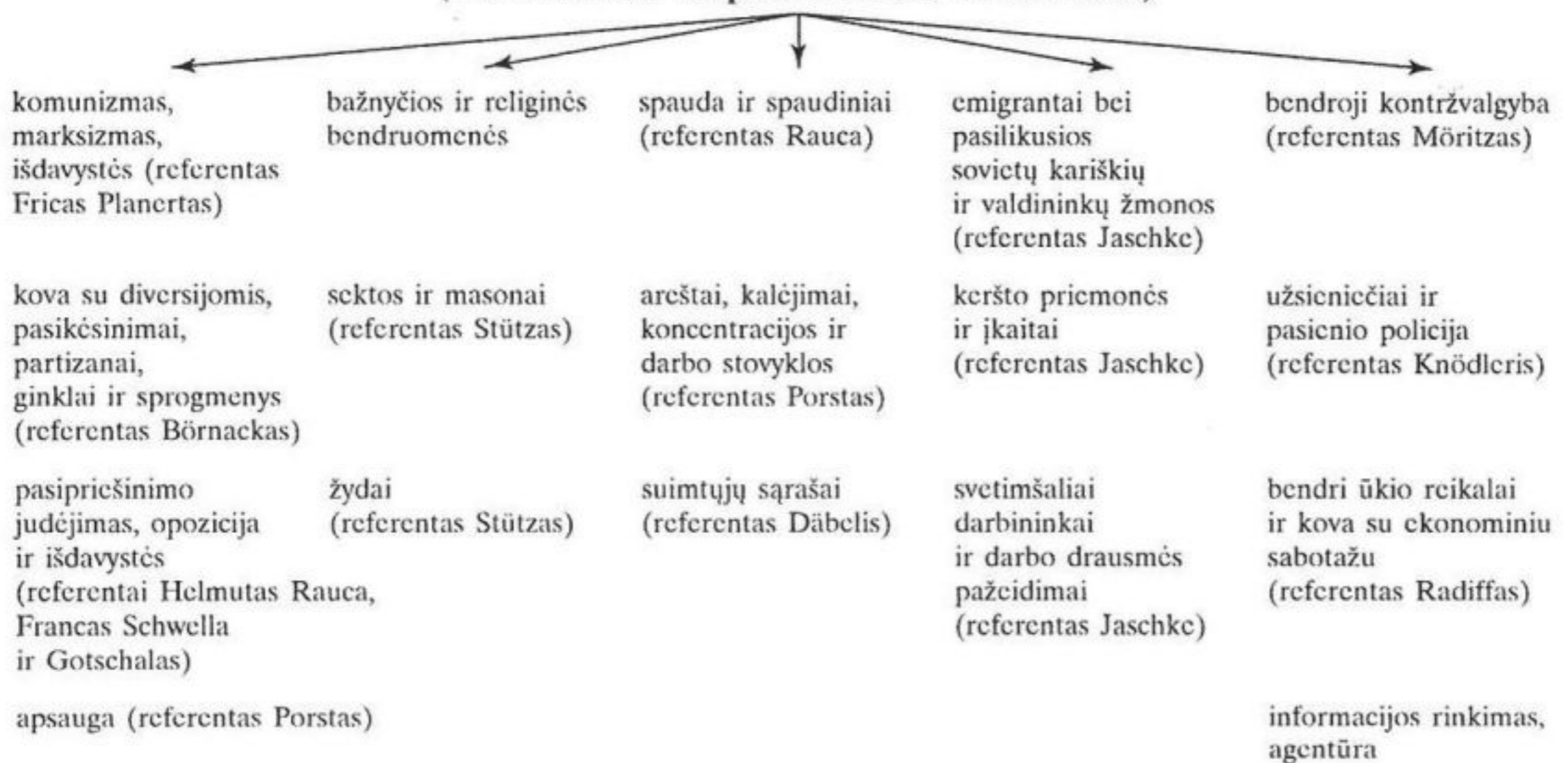
II skyrius - organizacija, administracija ir teisė

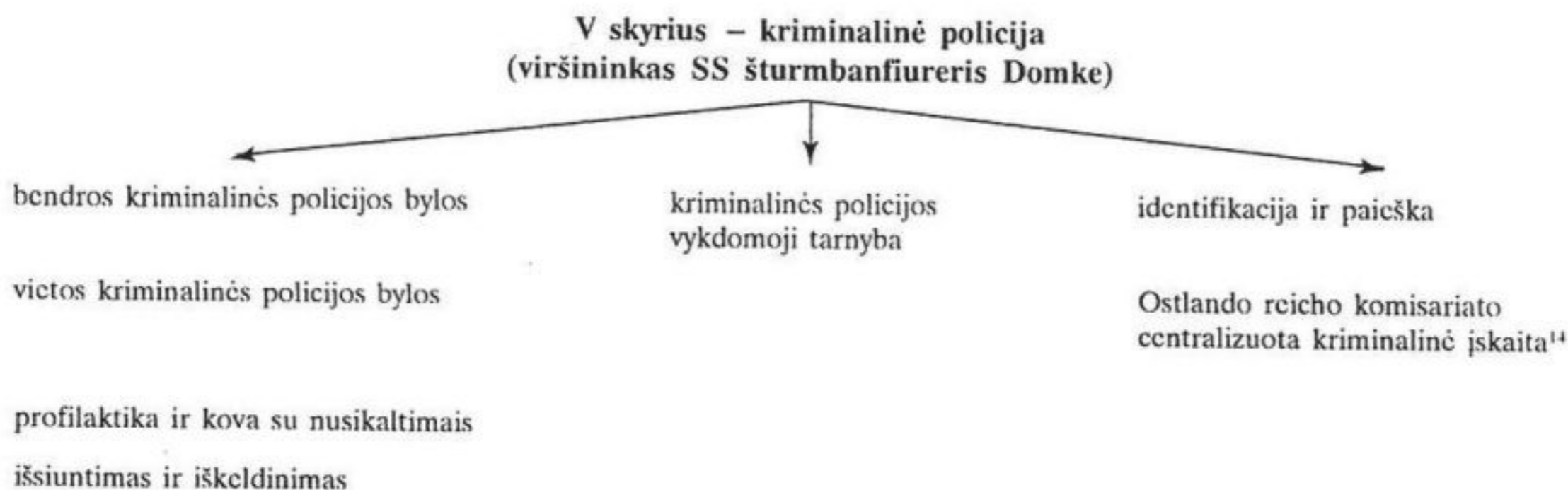

III skyrius – SD. Gyvenimo sritys (*Lebensgebiete*)

IV skyrius – priešai ir kontržvalgyba (viršininkas SS hauptšturmfüreris H. Schmitzas)

IVA₁ – ginklai, šaudmenys, kova su partizanais (viršininkas SS untersturmfüreris Bieblas);

IVA₂ – marksizmas, diversijos, pasikėsinimai, lietuvių pasipriešinimo judėjimas, apsaugos tarnyba;

IVB – tikėjimo ir bažnyčios reikalai, sekotos, žydai;

IVCL₁ – žinių skyrius;

IVC₂ – areštai, kalėjimai, koncentracijos ir priverčiamųjų darbų stovyklos;

IVD – emigrantai, užsienio darbininkai, įkaltai, darbo sutarčių pažeidimai, karo belaisviai;

IVE – kontržvalgyba (politinė ir ekonominė), lenkų pasipriešinimo judėjimas (viršininkas SS hauptšarfiureris Leopoldas Taibanas);

V skyrius – **kriminalinė policija** (viršininkas SS šturmfüreris Mentzas);

N (žvalgybos) referentūra¹⁵.

Yra duomenų, kad Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriui iki 1941 m. spalio mėn. vadovavo Erichas Wolffas, po jo – Heinrichas Gerthas, o nuo 1942 m. pabaigos iki 1944 m. pradžios – R. Neugebaueris¹⁶.

Kaip matome iš aukščiau pateiktos Vokiečių saugumo policijos ir SD struktūros, I ir II skyriai tvarkė visus administracinius, finansinius, asmens bylų, tiekimo, mokymo ir ginklavimo reikalus. Lietuvoje I skyrius administravo ir getus bei Pravieniškių ir Pa geležių (Ukmergės aps.) priverčiamųjų darbų stovyklas. Jis taip pat valdė gestapo aukų turtą¹⁷.

Nors okupuoto krašto gyventojų sekimo, kontrolės ir baudimo funkcijos buvo paves-

tos III (SD) ir IV (gestapo) skyriams, tačiau administracinių bei ūkinių skyrių darbuotojai taip pat dalyvavo gyventojų naikavimo akcijose. Buvęs Kauno saugumo policijos ir SD I ir II skyriaus viršininkas H. Grothas savo parodymuose sovietų saugumui teigė, kad nuo 1942 m. vasario mėn. iki 1944 m. vasaros gestapas sušaudė apie 10 tūkst. žmonių. Pats H. Grothas 10–12 kartų dalyvavo šaudant žmones, kai buvo nužudyta apie 3 tūkst. žmonių. H. Grotho teigimu, jis nušovęs apie 50 žmonių. Žmonės buvo šaudomi IX forte. Dauguma aukų buvo Viliampolės geto žydai. Žudynių teritoriją saugojo policija, ir pašaliniai asmenys šaudymų nematydavo. Šaudymams, pasak H. Grotho, vadovaudavo pats saugumo policijos ir SD vadas K. Jägeris ir jo pavaduotojas H. Schmitzas. Be to, šaudė ir kiti aukšti Kauno gestapo pareigūnai – W. Fuchsas, Domke, A. Mülleris, kelios dešimtys policininkų. H. Grothas taip pat dalyvavo devynių įkaltų sušaudymo akcijoje (1942 m. pavasarį) ir atliko geto gyventojų kratas (1944 m. pavasarį)¹⁸.

Vokiečių saugumo policijoje ir SD svarbiausi buvo III (SD) ir IV (gestapo) skyriai. SD skyriaus uždavinys buvo žvalgyba, sekimas, visų svarbiausių gyvenimo sričių stebėjimas ir kontrolė, vokiečiams priešiš- kų asmenų bei organizacijų nustatymas. Jis turėjo platų agentūrinį tinklą visoje Lietuvoje. SD glaudžiai bendradarbiavo su gestapo skyriumi. Iki 1943 m. SD skyriui Kaune vadovavo SS untersturmfüreris Paulius Mülleris, vėliau – SS šturmbanfiureris

Löhndorffas. Šiame skyriuje taip pat dirbo gerai su Lietuvos sąlygomis susipažinęs Kybartų vokiečių SS untersturmfüreris Richardas Schweizeris, žiaurumu pagarsėjęs Kauno vokiečių gimnazijos auklėtinis Heltke¹⁹ ir nuo Vilkaviškio kilęs Hermanas Pritschkatas. Pastarasis dirbo A referentūroje referentu teisės ir administracijos klausimais, rengdavo mėnesines ataskaitas SD viršininkui²⁰.

IV skyriui (gestapui) buvo pavesta tiesioginė kova su reicho priešais – areštai, kratos, tardymai, bausmių vykdymas. Kauno gestapo skyriui visą okupacijos metą vadovavo SS hauptsturmfüreris H. Schmitzas. Jo vertėju 1941–1942 m. dirbo V. Eidukaitis. Pastarojo liudijimu, H. Schmitzas ir jo pavaduotojas P. Mülleris suimtųjų netardydamo, o tik pasirašinėdavo dokumentus dėl jų baudimo. Suimtuosius tardydavo, kankindavo ir šaudydavo žemesnio rango gestapininkai. Žiaurumu pasižymėjo F. Planertas, F. Schwella, H. Rauca, Heinrichas Gekas (?)²¹. H. Rauca dirbo IVA3 referentūroje (pasipriešinimo judėjimas) ir dalyvavo tardant lietuvių pagrindžio dalyvius.

V skyriui (kriminalinės policijos) ilgiausiai vadovavo Bortmannas ir SS šturmbanführeris Domke. Skyrius daugiausia tyrė pavojingus karo pramonei nusikaltimus ir vokiečių padarytus kriminalinius nusikaltimus. Jam taip pat buvo pavaldi lietuvių saugumo policija²².

Vokiečių saugumo policijoje ir SD dirbo ne tik reicho vokiečiai, bet ir įvairių tautybių Lietuvos gyventojai. Vokiečių saugumo policijos ir SD skyriuje Kaune 1943 m. gruodžio 1 d. dirbo 112 valdininkų, Vilniaus miesto skyriuje – 40 valdininkų, Šiaulių apygardoje – 7, Panevėžio – 6 valdininkai²³.

Vokiečių saugumo policija ir SD buvo svarbiausia, bet ne vienintelė teroro aparato dalis. Be jos, dar veikė SS kariuomenės ir policijos daliniai bei tvarkos policija. Įvedus civilinę okupacinę valdžią okupuotuose kraštuose, vokiečių komisarams buvo priskirti SS ir policijos vadai. Jie privalėjo kurti vokiečių viešąją policiją (*Deutsche Ordnungs-*

polizei). Pabaltijui ir Šiaurės Rusijai visam karo laikui aukštesniuoj SS ir policijos vadu H. Himleris paskyrė Friedrichą Jeckelną. SS ir policijos vadais Lietuvai buvo SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Wysockis – iki 1943 m. birželio 10 d., SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Harmas – iki 1944 m. pavasario ir SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Hintze. SS ir policijos vado štabas veikė Kaune²⁴. SS ir policijos vadų štabai veikė apygardose ir Kauno bei Vilniaus miestuose. Jiems buvo pavaldi viešoji (tvarkos) policija.

VOKIEČIŲ SAUGUMO POLICIJOS IR SD YPATINGASIS BŪRYS VILNIUJE (1941–1944)

Per Lietuvą žygiavo dvi *vermacto* armijų grupės (Šiaurės ir Centro), dėl to Lietuvoje veikė įvairių operatyvinių grupių (*Einsatzgruppen*) padaliniai. Į Vilnių iš Poznans 1941 m. birželio 26 d. su *vermacto* 9-osios armijos štabu atvyko B operatyvinės grupės 7a būrys (vadas štandartenführeris Walteris Blume). 1941 m. liepos 3 d. šią komandą pakeitė B operatyvinės grupės 9-asis būrys, iki kovo mėn. priklausęs 9-ajam policijos batalionui, kuris 1941 m. birželio pabaigoje buvo paskirstytas 8-ajam ir 9-ajam operatyviniams būriams. R. Neuberto 3-iasis būrys buvo priskirtas 9/B operatyviniam būriui, kuriam vadovavo obersturmfüreris Filbertas. Nors šis būrys Vilniuje išbuvo tik iki liepos 23 d., tačiau spėjo pasižymėti civilių gyventojų žudynėmis. Iki išvykimo į Baltarusiją 9-asis operatyvinis būrys Vilniuje sušaudė apie 400 žmonių²⁵.

Galiausiai 1941 m. rugpjūčio 3 d. Vilnių perėmė *Einsatzkommando* 3/A padalinys (*Teilkommando* 3/A), vadovaujamas SS obersturmfürerio E. Wolfo, o vėliau – SS hauptsturmfürerio H. Gertho. Šiame padalinyje tarnavo 40 asmenų. Iki 1941 m. liepos 8 d. vokiečių operatyviniai padaliniai Vilniuje nužudė 321 žydą²⁶.

Apie 1942 m. vasario mėn. 3/A padalinys buvo pavadintas Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriumi. Jam iš pradžių vadovavo minėtasis H. Gerthas, o paskiau – R. Neugebaueris ir A. Mülleris.

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių būrių pranešimai rodo, kad 1941 m. birželio pabaigoje vokiečių karo lauko komendantūros įsakymu lietuvių policija ir karinės formuotės buvo perimtos vokiečių žinion ir naudojamos gyventojų represijoms vykdyti. Suėmimai Vilniuje prasidėjo 1941 m. birželio 26 d., o pogromai – liepos 4–5 d. 1941 m. liepos 13 d. pranešime apie įvykius Sovietų Sąjungoje (*Ereignismeldung UdSSR Nr.21*) rašoma, jog po to, kai lietuvių tvarkos tarnyba buvo perduota operatyvinio būrio dispozicijon, jai buvo pavesta dalyvauti likviduojant žydus. Buvo atrinkta 150 lietuvių tarnautojų, kurie turėjo suimti žydus ir uždaryti juos koncentracijos stovykloje „ypatingam apdorojimui“, t. y. nužudymui. Šis darbas esą jau prasidėjęs ir kasdien yra likviduojama po 500 žydų bei sabotuotojų. Nužudytųjų pinigai ir vertingi daiktai perimami reicho nuosavybėn²⁷. Suimtieji pradėdami gabenti į 7 km nuo Vilniaus esantį Panerių pušyną ir šaudomi dar sovietmiečio laikais iškastose didžiulėse duobėse. Ten buvo planuojama įrengti kuro bazę. Pirmą kartą žmonės Paneriuose buvo sušaudyti 1941 m. liepos 11 d. Tuomet iš Lukiškių kalėjimo buvo atvesta ir sušaudyta 348 žmonės (žydai ir sovietų karo belaisviai).

Pirmą kartą dokumentuose Vilniaus ypatingojo būrio vardas (vok. *Sonderkommando*) aptinkamas 1941 m. liepos 15 d. Dokumentuose kalbama apie šovinių išdavimą ypatingojo būrio reikmėms²⁸. Pagal ypatingojo būrio (toliau – YB) narių parodymus, duotus sovietų saugumui, lietuvių rezervo policijos būrys steigėsi pirmomis karo dienomis. Tuomet būryje buvo apie 100 žmonių, vilkėjusių civilius drabužius. Pirmieji būrio organizatoriai buvo j. ltn. Jakubka ir Butkus. Paskui būriui vadovauti ėmė karininkas Juozas Šidlauskas (nuo 1941 m. lie-

pos 23 d.). Būrio nariams buvo išduoti rusiški šautuvai ir balti raiščiai. YB iš pradžių bazavosi dabartiniuose Vidaus reikalų ministerijos rūmuose (Šventaragio g.). Būrio nariai buvo naudojami sargyboms ir žydams varyti iš butų į getą.

1941 m. vasarą YB persikėlė į Vilniaus g. 12. Dauguma jo narių turėjo butus mieste. Lapkričio mėn. J. Šidlauskas iš būrio vado pareigų buvo atleistas ir jo vieton buvo paskirtas leitenantas Balys Norvaiša, o pavaduotoju tapo leitenantas Balys Lukošius. Šiuo laikotarpiu būrio narių skaičius buvo sumažintas ir svyravo nuo 40 iki 50. Iš pradžių stojant į būrį jokių pasižadėjimų rašyti nereikėjo, o persikėlus į Vilniaus gatvę jau buvo reikalaujama rašyti pasižadėjimus dėl sutikimo tarnauti būryje ir griežtai saugoti paslaptis. Už paslapčių pagarsinimą buvo grasinama karo lauko teismu ir sušaudymu. Už tarnybą YB buvo mokama keliasdešimt markių ir maisto produktais.

1942 m. rudenį YB būstinė iš Vilniaus gatvės persikėlė į gestapo rūmus Gedimino g. 36 (pokario metais čia buvo nuolatinė sovietinio saugumo rezidencija)²⁹. 1943 m. pabaigoje B. Norvaiša ir B. Lukošius perėjo tarnauti į savisaugos batalioną ir būrio vado tapo viršila Jonas Tumas³⁰. Kai kurie būrio nariai iš pradžių vilkėjo Lietuvos kariuomenės uniformas, o 1942 m. jie buvo aprenkti žaliomis SD uniformomis su svastikos ženklų ir kaukole ant kepurės. Jiems taip pat buvo išdalyti tarnybiniai SD pažymėjimai. Daugumą būrio narių sudarė lietuviai, tačiau buvo keletas rusų ir lenkų. YB buvo pavaldus tik vokiečių saugumo policijai ir vykdė jos pareigūnų nurodymus.

Ilgiausiai YB vadovavo esesininkas Martinas Weissas. Jis ne tik komanduodavo šaudant žmones Paneriuose, bet ir pats dažnai pistoletu pribaidavo sužeistas aukas. 1943 m. M. Weissas buvo paskirtas vadovauti moterų lageriui Rasų gatvėje, o jo vieton atėjo eilinis Fiedleris.

YB buvo sukurtas specialiai žmonėms žudyti ir šį „darbą“ dirbo per visą savo egzistavimo laiką. Daugiausia žmonių šis bū-

rys sušaudė 1941 m. Tuomet vos ne kasdien YB vykdavo į Panerius šaudyti. Aukos į Panerius būdavo atvaromos pėsčiomis, vežamos sunkvežimiais, o kartais ir traukiniais. Pasmerktieji buvo atgabunami iš Lukiškių kalėjimo, Vilniaus geto ir kitų Rytų Lietuvos kalinimo vietų. Šaudyti važiuodavo 20–30 YB vyrų. Vieni šaudydavo, kiti eidavo sargybą arba atveddavo žmones prie duobių. Šaudymo vieta Paneriuose buvo aptverta spygliuotąja viela ir vadinama baze. Slaptai stebėjęs ir dienoraštyje fiksavęs Panerių žudynes žurnalistas Kazimierz Sakowiczus pažymėjo, jog 1941 m. liepos mėn. buvo šaudoma 17 dienų po 250–300 žmonių. Iš viso tą mėnesį buvo sušaudyta apie 5 tūkst. žmonių. Rugsėjo mėn. buvo šaudyta 10 dienų ir nužudyta apie 2 tūkst. žmonių³¹.

YB žudė ne tik Paneriuose, bet ir kitose Rytų Lietuvos vietose: Nemenčinėje (403 žm.), Naujojoje Vilnioje (1159 žm.), Varėnoje (1767 žm.), Jašiūnuose (575 žm.), Eišiškėse (3446 žm.), Trakuose (1146 žm.), Semeliškėse (962 žm.), Švenčionyse (3726 žm.). Nuo 1941 m. rugsėjo 1 iki lapkričio 25 d. YB Paneriuose sušaudė 18 898 žmones, o kitose Vilniaus apygardos vietose – 13 501 žmogų³². Absoliučią 1941 m. sušaudytų žmonių daugumą sudarė žydai, taip pat buvo ne žydų tautybės komunistų ir sovietų karo belaisvių.

YB taip pat saugojo gestapo rūmus bei vidaus kalėjimą Gedimino gatvėje ir Panerių bazę. Bazės apsaugai buvo skiriama 10–12 būrio narių, kurie ištisą parą nuo pašalinių saugodavo egzekucijų vietą. Sargybos pamainas skirstydavo viršila J. Tumas. Kai 1943 m. pavasarį nacistai uždarė Vilniaus vienuolynus ir konfiskavo jų turta, YB nariai ėjo sargybą prie vienuolynų, kol vokiečiai išsivežė konfiskuotą turta³³.

Kai buvo šaudomos ypač gausios žmonių kolonos, būriui talkininkaudavo vokiečių ir lietuvių policijos batalionų kariai, kurie dažniausiai padėdavo varyti pasmerktųjų kolonas ir stovėdavo apsaugos žiede. Kaip atrodydavo pačios žudynės? Štai vieno iš YB nario parodymai:

„Atvartus vyrus suvarėme į vieną duobę, nes į duobę buvo iškastas įėjimas. Ten, duobėje, jie buvo saugomi prieš šaudymą. Paskiau jie buvo imami ir grupėmis varomi į kitą duobę, kur juos šaudydavo. Kuomet pasmerktieji buvo suvaryti į duobę, tai Vaisas davė jiems nurodymą atiduoti visas brangenybes, laikrodžius, žiedus. Jie dėdavo į vieną vietą, ir po to Vaisas pasiimdavo. Šaudymui imdavo po 10 vyrų, juos nuvarydavo į kitą duobę [...]. Ta duobė buvo labai didelė ir jos kraštuose buvo iškasti grioviai jos betonavimui. Tuose grioviuose ir šaudė. Prieš šaudymą pasmerktieji turėdavo nusirengti visiškai nuogai ir paskiau juos statydavo ant griovio krašto veidais į duobę. Už jų nugarų, maždaug 5 metrų atstume, išsirikiuodavo „ypatingo būrio“ dalyviai ir iš šautuvų šaudydavo. Būrio dalyvių išsirikiuodavo tiek, kiek būdavo pasmerktųjų. Kiekvienas būrio dalyvis turėjo nušauti po vieną žmogų. Po šūvių pasmerktieji nuvirsdavo į griovį. Po to statydavo kitus pasmerktuosius. Taip buvo daroma, iki kol nebuvo visi sušaudyti.

[...] Ypatingai aktyvūs šaudymo dalyviai buvo Golcas, Grikštas, Germanavičius, Jakštas, Januškevičius, Livčinas, Dieninis, Kliukas, Cibulskis. Jie labai aktyviai šaudė, jautė lyg kokį ir malonumą ir stengėsi gauti degtinės, nes po šaudymo duodavo degtinės. Be to, po šaudymo būrio dalyviai plėšė sušaudytųjų turta, jį pardavinėdavo ir paskiau girtuokliuodavo“³⁴.

Būdavo atvejų, kai šaudymus fotografuodavo vokiečiai. Ne vokiečiams fotografuoti buvo griežtai draudžiama³⁵.

1943 m. YB šaudė kur kas rečiau ir mažiau žmonių negu 1941–1942 m. Šiuo laikotarpiu dažniausiai buvo šaudomos nedidelės žydų, sovietų ir lenkų pogrindžio dalyvių grupės. 1943 m. rudenį apie 20 kartų buvo sušaudytos nedidelės žmonių grupės. Į egzekucijas paprastai vykdavo 7–8 YB nariai ir keli vokiečiai (M. Weissas, Fiedleris, Krabas). 1944 m. YB Paneriuose žmonių nešaudė. 1943 m. gruodžio mėn. egzekucijų vietą Paneriuose ėmė saugoti kažkoks SS dalinys³⁶.

1943 m. rudenį gestapas ėmė ruošti naikinti masinių žudynių pėdsakus. Buvo iškasta nauja aštuonių metrų gylio duobė, kurią apdengė stogu ir viduje įrengė gultus bei virtuvę. 1943 m. pabaigoje Vilniaus gestapo sekretoriaus Faulhaberio vadovaujami sargybiniai čia atvežė apie 80 žydų ir sovietų karo belaisvių. Jie buvo apgyvendinti duobėje ir privalėjo atlikti „specialų valstybinės svarbos darbą“ – deginti sušaudytųjų lavonus. Belaisviai atkasinėjo lavonus ir juos klodavo į specialiai paruoštus piramidės formos 4,5 metro aukščio laužus. Tokiame lauže buvo deginami keli tūkstančiai lavonų³⁷. Minėtoje grupėje dirbusio Matvejaus Zaidelio liudijimu, nuo 1943 m. gruodžio mėn. iki 1944 m. balandžio 15 d. devyniolikoje laužų buvo sudeginta 56 000 lavonų, o kito grupės nario Abraomo Bliazerio teigimu – 68 000 lavonų³⁸. 1944 m. balandžio 15-osios naktį trylikai lavonų degintojų pavyko pabėgti iš Panerių. Vienuolika bėglių vėliau prisidėjo prie sovietinių partizanų Rūdninkų girioje³⁹.

Nuo 1943 m. rugpjūčio mėn. YB ėmė vadintis Latvių legiono 11-ojo bataliono būriu. Senieji YB narių liudijimai buvo pakeisti naujais Latvių legiono karių liudijimais. Tačiau Vilniuje YB ir toliau liko veikti Vokiečių saugumo policijos ir SD dispozicijoje⁴⁰.

Artėjant frontui, 1944 m. liepos pradžioje YB buvo išvežtas į Kauną ir apgyvendintas IX forte. Čia atvyko ir M. Weissas. YB nariai ėjo sargybą, o traukdamiesi iš Kauno dar spėjo sušaudyti apie 100 IX forto kalinių. Po to YB išvyko į Tilžę. Čia būrys buvo įlaipintas į traukinį ir nuvežtas į Štuthofą. Netrukus YB gavo užduotį nuvežti traukiniu į Torunę apie 1200 žydžių, o vėliau jas lydėti į specialiai paruoštą stovyklą. Ten YB išbuvo iki 1945 m. balandžio pradžios, kol vėl gavo užduotį varyti žydžių koloną Bidgoščiaus (vok. *Bromberg*) link. Priartėjus fronto linijai, pirmiausia pasišalino M. Weissas, o paskui išsilakstė ir kiti būrio nariai. Varomos žydės liko gyvos. Dalis YB narių traukėsi toliau į Vokietiją, kiti liko

Raudonosios armijos užimtoje zonoje⁴¹. Taip baigėsi ypatingojo būrio istorija.

Iki šiol sunku atsakyti į du klausimus: kiek iš viso žmonių tarnavo YB ir kiek iš viso žmonių jis nužudė. Lenkijos istorikės Helenos Pasierbskos sudarytame sąrašė yra 108 šiame būryje 1941–1944 m. tarnavusių asmenų pavardės⁴². Tikriausiai tai daugmaž atitinka YB tarnavusių žmonių skaičių. Vis dėlto reikėtų pridurti, kad ne visi YB nariai dalyvavo žudynėse. Dar sunkiau nustatyti YB nužudytų žmonių skaičių. Istorinėje literatūroje paprastai nurodomas 100 tūkst. Paneriuose žuvusiųjų skaičius, autoriaus nuomone, yra padidintas. Atsižvelgiant į tai, kad Paneriuose šaudė ne tik YB, bet ir kiti okupacinės valdžios padaliniai, YB aukų būtų kelios dešimtys tūkstančių žmonių.

Koks gi tolesnis YB narių likimas? Dauguma aktyvių YB žudikų už padarytus nusikaltimus susilaukė pelnyto atpildo, nors juos baudė ne Lietuvos valdžia. 1945 m. sausio 29 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos išvažiuojamoji sesija mirties bausme nuteisė dešimt buvusių YB narių: Joną Oželį-Kazlauską, Juozą Macį, Stasį Ukrią, Miką Bogotkevičių, Povilą Vaitulionį, Joną Dvilainį, Vladą Mandeiką, Borisą Baltūsi, Juozą Augustą, Joną Norkevičių.

Iš viso ligi šiol įvairiomis bausmėmis sovietų ir Lenkijos valdžia yra nubaudusi 20 buvusių YB narių⁴³. Kiti Vilniaus YB nariai mirė arba žuvo pokario metais, treči tebegyvena įvairiose pasaulio šalyse.

Vilniaus YB istorija – tai baisus nacistinio totalitarizmo ir genocido istorijos fragmentas. Kitomis istorinėmis sąlygomis tie patys Panerių žudikai galėjo būti normalūs žmonės ir prasmingai gyventi. Daugelis YB narių apie savo būsimąjį „darbą“ sužinojo tik atvykę į Panerius ir neišdrįso atsisakyti šaudyti žmonių. Kartą susitepę krauju, jie nebeturėjo kelio atgal, nebent galėjo būti sušaudyti kartu su savo aukomis. Dauguma stengėsi nuslopinti savo sąžinę degtine, tačiau ir tai negelbėjo nuo atpildo baimės, nakties košmarų bei psichikos sutrikimų. Siaubinga totalitarinė sistema naikino ne tik savo tikrus

ar įsivaizduojamus priešus, bet ir paprastus sraigtelius. Žmonių gyvenimas buvo pavirstas nuolatinio ir nesibaigiančiu košmaru.

LIETUVIŲ SAUGUMO POLICIJA

Prasidėjus karui, Lietuvos laikinoji vyriausybė nedelsdama ėmėsi atkurti Lietuvos valdžios įstaigas, tarp jų ir Valstybės saugumo departamentą. Laikinoji vyriausybė paragino grįžti į darbą visus valdininkus, kurie dirbo iki 1940 m. birželio 15 d.

1940 m. birželio 24 d. atkurtą Vidaus reikalų ministeriją sudarė trys departamentai: saugumo, policijos ir kalėjimų. Valstybės saugumo departamentui buvo pavaldi ir kriminalinė policija. Prie Saugumo departamento atkūrimo ženkliai prisidėjo iš kalėjimų išsilaisvinę Lietuvos saugumo darbuotojai. Likvidavus Laikinąją vyriausybę, Valstybės saugumo departamentas buvo pavadintas Lietuviškuoju saugumo policijos skyriumi prie Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai. Svarbiausia lietuvių saugumo policijos užduotis buvo kovoti su komunistiniu ir lenkų pagrindu Lietuvoje. Lietuvių saugumo policijoje dirbo apie 400 žmonių (iš jų Kaune – 250)⁴⁴.

Lietuvių saugumo policijos (toliau – LSP) centrinė įstaiga (departamentas) buvo įsikūrusi Kaune. Valstybės saugumo departamentui iš pradžių vadovavo V. Reivytiš, o departamentą reorganizavus į Lietuviškąjį saugumo ir kriminalinės policijos skyrių – Stasys Čenkus. Jis 1933–1939 m. dirbo departamento Marijampolės apygardos viršininku, o 1939–1940 m. – Vilniaus apygardos viršininku. Sovietams okupavus Lietuvą, S. Čenkus pasitraukė į Vokietiją ir dirbo vokiečių karinėje žvalgyboje (abvere). Karui prasidėjus, S. Čenkus grįžo į Lietuvą ir buvo paskirtas LSP viršininku (oficialiai – Saugumo departamento direktoriumi). Šias pareigas ėjo iki vokiečių okupacijos pabaigos⁴⁵. S. Čenkų pavaduodavo saugumo policijos viršininkas Kazys Matulis ir asmens sekretorius Vytenis Stasiškis. Kriminalinės

policijos viršininku dirbo Petras Pamataitis⁴⁶. LSP sudarė centrinė įstaiga (departamentas) Kaune ir šešios apygardos: Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės. Apygardos buvo skirstomos į rajonus. Centrinę įstaigą Kaune, 1943 m. duomenimis, sudarė Organizacinė direkcija ir Žinių direkcija su spaudos, informacijos ir žinių telkimo dalimis.

Kai kurie šaltiniai dar nurodo Bendrąją direkciją⁴⁷. LSP organizacinė struktūra dažnai keitėsi. Organizacinė direkcija priimdavo į darbą atrinktus asmenis. Ji buvo įsteigta 1942 m. ir jai tuo metu vadovavo Povilas Žičkus. Direkcijoje dirbo vyresnysis inspektorius S. Sakaitis, inspektorius J. Mickevičius. Kitų darbuotojų pavardės nežinomos⁴⁸.

Bendroji direkcija tvarkė ūkinius ir finansinius reikalus. Jai vadovavo Pranas Nenorta.

Žinių direkcija tvarkė gaunamas operatyvines ir agentūrines žinias, vykdė priešišku elementų apskaitą ir kaupė archyvą. Direkcijai vadovavo Juozas Jucius⁴⁹.

LSP apygardose buvo įsteigtos valdybos. Apygardų valdybose paprastai buvo septyni skyriai (komisariatai):

- 1) budinčiųjų skyrius (saugojo valdybų pastatus ir vidaus kalėjimus);
- 2) bendrasis skyrius (vykdė finansines ir ūkines funkcijas);
- 3) žinių skyrius (tikrindavo į valdžios įstaigas priimamus asmenis, kaupė operatyvinę-agentūrinę informaciją, sudarinėjo priešišku esamai valdžiai asmenų kartotekas, rinko žinias apie gyventojų politines nuotaikas, rengdavo pranešimus ir leisdavo biuletenius);
- 4) komunistų skyrius (sekė slaptą komunistų, sovietinių partizanų bei pogrindininkų veiklą, verbavo agentus, darė kratas, vykdė areštus ir kvosdavo suimtus asmenis);
- 5) lenkų skyrius (aiškinosi nelegalių lenkų organizacijų veiklą, vykdė areštus, kratas ir kvotas, turėjo agentūrinį tinklą);
- 6) tautinių mažumų skyrius (stebėjo ir kontroliavo rusų, baltarusių ir kitų tautinių mažumų veiklą);

7) išorinio sekimo skyrius⁵⁰.

Atskirų apygardų valdybų struktūra truputį skyrėsi. Pavyzdžiui Kauno apygardos valdyboje buvo dešiniųjų srovių (IV) komisariatas, kurio nebuvo kitų apygardų valdybose.

LSP Kauno apygardos valdyboje buvo kanceliarija, I (komunistų), III (lenkų), IV (dešiniųjų srovių), V (ekonominis) komisariatai ir sekimo dalis. Kauno apygardos viršininkas buvo Albinas Čiuoderis. Kauno apygardos viršininku yra buvęs ir Jurgis Malskis. A. Čiuoderio pavaduotojais (oficialiai – padėjėjais) dirbo Pranas Burba ir Petras Banys. Komunistų komisariatui vadovavo Antanas Janukaitis. Šiame komisariate dirbo apie 15 valdininkų. Lenkų komisariatui vadovavo Volodkevičius. Šiame komisariate dirbo 3–4 valdininkai. Dešiniųjų srovių komisariato viršininkas buvo Vincas Kalakauskas, V (ekonominio) komisariato viršininkas – Petras Klipštas, sekimo dalies viršininkas – Juozas Grušys⁵¹. LSP Kauno apygardai buvo pavaldūs Kėdainių, Vilkiškos, Jonavos, Raseinių rajonai ir Gudžiūnų punktas. Kiekviename rajone dirbo 2–3 saugumiečiai. Kauno miestas buvo suskirstytas į 8 rajonus, kuriuose dirbo 1–2 saugumiečiai. Kauno miesto rajonai taip pat buvo pavaldūs Kauno apygardos viršininkui⁵².

LSP Vilniaus apygarda buvo suskirstyta į 10 rajonų (Eišiškių, Maišiogalos, Trakų, Kaišiadorių, Švenčionių, Pabradės, Jašiūnų, Naujosios Vilnios, Ašmenos, Svyrių), o Vilniaus miestas – į 7 rajonus. Vilniaus apygardos viršininkas 1941–1944 m. buvo A. Lileikis. 1937–1939 m. jis dirbo saugumo policijos Marijampolės apygardos viršininko pavaduotoju, 1939 m. buvo perkeltas dirbti į Vilniaus apygardą, o sovietams užėmus Lietuvą pasitraukė į Vokietiją. Prasiėjęs karui, A. Lileikis grįžo į Lietuvą ir 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo paskirtas Vilniaus apygardos viršininku⁵³. A. Lileikio pavaduotoju dirbo Kazys Gimžauskas. Kanceliarijai vadovavo Mykolas Barauskas, Žinių daliai – Juozas Brazys (nuo 1944 m. vasario mėn. – Aleksandras Taraila), Komu-

nistų komisariatui – Juozas Bagdonis, Lenkų komisariatui – Aleksandras Babravičius, Mažumų komisariatui – Kazys Purvinis, Išorinio sekimo skyriui – Juozas Bukauskas⁵⁴. 1942 m. vasario mėn. Vilniaus apygardoje dirbo 103 saugumo valdininkai⁵⁵. Vilniaus apygardos padėtis buvo ypač sunki. Čia veikė stiprios lenkų ir komunistų organizacijos, o nuo 1943 m. vidurio – gausūs partizanų būriai ir diversantų grupės. Lenkų partizanus kartais paremdavo vokiečiai. A. Lileikio liudijimu, lietuvių saugumas netgi turėjo nuotraukų, kuriose buvo užfiksuota, kaip Šalčininkų rajone vokiečiai ginkluoja Armiją krajoją (AK). Vokiečiai taip pat neleisdavo lietuvių saugumui suimti žinomų AK vadų, o suimtuosius paleisdavo į laisvę⁵⁶. Per susirėmimus su komunistų ir lenkų teroristais žuvo keletas Vilniaus apygardos valdininkų.

LSP Šiaulių apygardos viršininkas buvo Juozas Pakulis, pavaduotojas – Stasys Truika. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 36 saugumo darbuotojai⁵⁷. Šiaulių miestas buvo padalytas į du rajonus, Šiaulių apygarda – į Tauragės, Joniškio, Telšių, Plungės, Kretingos ir Mažeikių rajonus.

LSP Panevėžio apygardai vadovavo Antanas Liepa, kurio pavaduotojas buvo Vytautas Bliumfeldas. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 35 saugumo valdininkai⁵⁸. Apygardai priklausė Rokiškio, Biržų, Kupiškio ir Pasvalio rajonai.

LSP Marijampolės apygardai vadovavo Petras Banys, vėliau jį pakeitė Juozas Andrašūnas. Joje 1942 m. vasario mėn. dirbo 37 valdininkai⁵⁹. Apygarda buvo padalyta į Alytaus, Vilkaviškio, Šakių, Lazdijų, Prienų, Suvalkų Kalvarijos ir Marijampolės rajonus.

LSP Ukmergės apygardai vadovavo Aleksas Braziukaitis. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 24 valdininkai⁶⁰. Apygarda buvo suskirstyta į Utenos, Zarasų ir Dūkšto rajonus.

1941–1942 m. veikė ir LSP Telšių apygarda (vėliau prijungta prie Šiaulių apygardos). Jai vadovavo Jonas Juodviršis. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 28 valdininkai⁶¹. Lie-

tuvių saugumo ir kriminalinėje policijoje 1943 m. tarnavo 886 valdininkai⁶².

LSP vokiečių okupacijos metais veikė gana savarankiškai, tačiau kai kurie klausimai (vokiečių ir žydų) priklausė tik Vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai.

Vokiečių saugumo policija ir SD 1942 m. rugsėjo 9 d. susitarė su LSP viršininku S. Čenkumi, kad LSP bylas nagrinės savarankiškai ir iki galo. Jeigu bylos nebus perduodamos teismams ir sprendžiamos vietoje, nuosprendis bus perduodamas tvirtinti Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui. Išimtiniais atvejais ypač svarbios politiniu požiūriu bylos kartu su kvotos medžiaga perduodamos Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui ir kaupiamos II F⁶³ skyriuje. Šis skyrius nuolatos gaudavo informaciją apie lietuvių saugumo įvykdytus areštus ir paleidimus. Lietuvių kriminalinė policija analogišką informaciją privalėjo siųsti Vokiečių saugumo policijos ir SD IV skyriui. Savo ruožtu minėtieji Vokiečių saugumo policijos ir SD skyriai apie suėmimus ir paleidimus turėjo informuoti lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos skyrius⁶⁴.

Vokiečiai LSP nepasitikėjo, vykdė nuolatinės reorganizacijos, o galiausiai sumanė ją visiškai likviduoti ir lietuvių valdininkus perkelti į vokiečių saugumo policiją. Šiam sumanymui pasipriešino LSP viršininkas S. Čenkus. Jis 1943 m. rugpjūčio 27 d. parašė argumentuotą raštą Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui dėl Lietuviškojo saugumo policijos skyriaus išsaugojimo. S. Čenkus rašė, kad LSP daug prisidėjo prie krašto saugumo palaikymo ir kovos su bolševizmu. LSP dirbti lengvino tai, kad ši institucija Lietuvoje nuo seno turėjo gerą vardą ir susilaukė nemenkos visuomenės paramos: didesnė visuomenės dalis, būdama antibolševikiškai nusistačiusi, noriai rėmė antibolševikinę policijos darbą. S. Čenkus įrodinėjo, kad LSP panaikinimas tik pakenktų kovai su bolševizmu. Jis pateikė tokius argumentus:

„1. Esant neaiškiai padėčiai frontuose, kai kur net pasireiškiant priešo persvarai,

paskirų individų ir visuomenės tarpe kils vis didesnis nepasitikėjimas vokiečių pergale, kils nusistatymas prieš vokiečius ir vokiečių vedamą politiką. Skeptiškai bus žiūrima ir į grynai vokiečių vadovaujamą saugumo bei kriminalinę policiją, nes į jos veiksmus bus žiūrima kaip į naudingus vien vokiečiams.

Viso to pasekmėje saugumo bei kriminalinė policija nesusilauks iš visuomenės tos paramos, kuri šiuo metu taip yra reikalinga. [...]

Didelę daugumą tarnautojų suliejimas paveiktų labai neigiamai moralės atžvilgiu. Jokiu būdu nebūdami vokiečiams priešiški vis tik daug mieliau ir našiau dirbs įstaigoje bent betarpiškai vadovaujamoje lietuvių viršininkų, su kuriais jie galės be vertėjų susikalbėti ir vieni kitus geriau suprasti. Taip pat tenka rimtai pagalvoti, ar visi senieji prityrusieji valdininkai norės ir toliau tokiu užsidegimu tęsti darbą (dalis jų savaime norės pasitraukti ir vienokiu ar kitokiu būdu pasitrauks iš policijos tarnybos, nes skaitys, kad jais nepasitikima), o galų gale, be abejo, sunku bus surasti šiam darbui naujų kandidatų.

Jei sakoma, kad Latvijoje ir Estijoje tokių policijos skyrių nėra, tai šiuo atveju Lietuvoje sąlygos yra visai skirtingos. Latvija ir Estija yra ilgus šimtmečius išbuvusios tiesioginėje vokiečių kultūros įtakoje ir dėl to dauguma vietos gyventojų visai gerai moka vokiečių kalbą, ko nėra Lietuvoje. [...]

Tad manau, kad išeinant iš aukščiau išdėstytų samprotavimų lietuviškojo skyriaus ne tik nereikėtų naikinti, bet priešingai, jį sustiprinti, parūpinant tinkamą ginklų, susisiekimo priemonių ir sudarant kitas sąlygas, įgalinančias tarnautojus savo jėgų didžiausią dalį skirti aukščiausiam tikslui – kovai su bolševizmu [...]“⁶⁵.

Tikriausiai S. Čenkus raštas vokiečius privertė apsigalvoti, kadangi LSP buvo palikta veikti iki pat okupacijos pabaigos.

Sudėtinga vertinti LSP. Ji buvo pavaldi vokiečių saugumui, vykdė jo įsakymus ir buvo verčiama tarnauti reicho interesams. For-

maliai žiūrint, LSP darbuotojus galima laikyti nacių valdžios bendradarbiais. Kita vertus, yra žinoma nemažai faktų, kad lietuvių saugumo darbuotojai dalyvavo slaptų anti-vokiškų organizacijų veikloje, platino pogrindžio spaudą ir kitokias slaptas žinias. Pavyzdžiui, Saugumo departamento Kaune Politinio, o vėliau – Administracinio skyriaus viršininku dirbęs P. Žičkus buvo aktyvus Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos narys, už rezistencinę veiklą 1944 m. gegužės 14 d. gestapo suimtas ir išsiųstas į Vokietijos kalėjimus⁶⁶. Vilniaus apygardos viršininko pavaduotojas Kazys Gimžauskas buvo slaptos „Kęstučio“ organizacijos Vilniaus apygardos štabo narys ir teikdavo reikiamas žinias Lietuvių fronto vadovams. Apygardos viršininkas A. Lileikis žinojo, jog K. Gimžauskas palaiko ryšius su pogrindžiu, tačiau apie tai niekam nepranešė. Pats A. Lileikis teigia teikęs slaptą informaciją Kaune veikusiam pogrindžio radijui, kuris ją transliuodavęs į Švediją⁶⁷. LSP Vilniaus apygardos darbuotojas Zenonas Pranckevičius 1943 m. platino pogrindžio laikraščius „Nepriklausoma Lietuva“ ir „Lietuvos Judas“. Už tai jis iš tarnybos buvo atleistas⁶⁸. Reikia manyti, kad panašių antivokiškos lietuvių saugumiečių veiklos faktų esama gana daug (ypač žemutinėse grandyse). LSP kova su komunistiniu ir lenkų pogrindžiu neprieštaravo lietuvių tautos interesams. Žy-

dų reikalai buvo vokiečių saugumo ir civilinės valdžios kompetencija. LSP vaidmuo naikinant žydus buvo pagalbinis ir mažareikšmis. Masinės žudynės vykdė specialiai sukurti ypatingieji būriai (*Zonderkomandos*), kurie buvo pavaldūs Vokiečių saugumo policijai ir SD. Lietuvių saugumas apsiribojo pavienių iš getų pabėgusių žydų gaudymu ir jų perdavimu vokiečių saugumo policijai. Lietuvių saugumo darbuotojams keliami kaltinimai dėl dešimčių tūkstančių žydų sunaikinimo yra visiškai nepagrįsti. Be to, svarbus yra tas faktas, kad LSP buvo pavaldi Vokiečių saugumo policijos ir SD V skyriui (kriminalinei policijai), bet ne tiesiogiai Trečiojo reicho priešus persekiojusiems III (SD) ir IV (gestapo) skyriams.

Be aukščiau išnagrinėtų vokiečių ir lietuvių įstaigų, Lietuvoje taip pat veikė motorizuotieji vokiečių policijos būriai, latvių, estų, ukrainiečių policijos batalionai. Sustiprėjus partizanų veiklai Rytų Lietuvoje, čia buvo atsiųsti SS policijos 9-asis ir 16-asis pulkai⁶⁹. Minėtieji Vokiečių saugumo policijos ir SD padaliniai, operatyvinės grupės ir policijos batalionai persekiojo ir naikino tikrus ir tariamus nacionalsocializmo priešus Lietuvoje, vykdė istorijoje neregėtą žydų genocidą ir keršto akcijas už pasikėsinimus į okupacinio režimo pareigūnus ir įstaiigas, gaudė žmones prievartos darbams Vokietijoje.

Nuorodos

¹ K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais“, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS), f. 26-1475, p. 433.

² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 326–329.

³ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Mein, 1985, S. 396.

⁴ R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Mein, 1990, Bd. 2, S. 1057.

⁵ *Ibid.*, S. 293–296.

⁶ *Ibid.*, S. 298–299.

⁷ H. Krausnick, *op. cit.*, S. 124–125.

⁸ R. Hilberg, *op. cit.*, S. 303.

⁹ H. Krausnick, *op. cit.*, S. 151–152.

¹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, p. 330.

¹¹ K. Rukšėnas, *op. cit.*, p. 81.

¹² H. Krausnick, *op. cit.*, S. 154.

¹³ Baltijos šalių ir Baltarusijos.

¹⁴ SSRS NKGB 1-osios valdybos viršininko Fiti-no 1944 m. rugsėjo 5 d. raštas LSSR valstybės saugumo liaudies komisarui Guzevičiui dėl Vokiečių saugumo policijos ir SD struktūros Lietuvoje, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 8, b. 9, l. 292–298; Saugumo policijos ir SD telefonų sąrašas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-659, ap. 2, b. 72, l. 16–18.; K. Rukšėnas, *op. cit.*, p. 82–83.

¹⁵ SSRS NKGB 1-osios valdybos viršininko Fiti-no 1944 m. rugsėjo 5 d. raštas LSSR valstybės saugu-

mo liaudies komisarui Guzevičiui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 9, l. 298–299.

¹⁶ M. Weisso 1959 m. rugpjūčio 6 d. tardymo protokolas, Liudvigsburgo vyriausioji justicijos valdyba (Zentrale Stelle in Ludwigsburg), teismo procesas prieš Lietuvos generalinį komisarą, t. 7, S. 2551–2565.

¹⁷ „Gestapas“, *Lietuvių enciklopedija*, 1956, t. VII, p. 193.

¹⁸ H. Groto 1950 m. liepos 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1148, vokas, l. 15–18.

¹⁹ „Gestapas“, *Lietuvių enciklopedija*, t. VII, p. 194.

²⁰ H. Pritschkato 1949 m. rugpjūčio 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, baudžiamoji byla, Nr. P-14164-LI, l. 18–19.

²¹ V. Eidukaičio apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1216, l. 46–49.

²² „Gestapas“, *Lietuvių enciklopedija*, t. VII, p. 194.

²³ K. Rukšėnas, *op. cit.*, p. 82–83.

²⁴ Generolo E. Justo parodymai, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 9, p. 137.

²⁵ R. Noiberto 1947 m. kovo 24 d. tardymo protokolas, KGB Vladimiro srities valdybos archyvas, baudžiamoji byla, Nr. K-109855, t. 1, l. 28–37.

²⁶ H. Krausnick, *op. cit.*, S. 142.

²⁷ Pranešimas iš SSRS Nr. 21, Federalinio archyvo skyriai Potsdame (Bundesarchivabteilungen Potsdam), R58/214, p. 147.

²⁸ Trumpa istorinė pažyma apie Vokiečių saugumo policijos ir SD ir Vilniaus ypatingojo būrio nusikalstamą veiklą, LYA, V. Sausaičio baudžiamoji byla Nr. 47746/3, t. 2, l. 135–136.

²⁹ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 47746/3, t. 1, l. 208.

³⁰ *Ibid.*, l. 242.

³¹ Žurnalisto K. Sakovičiaus dienoraštis, vertimas iš lenkų kalbos, *ibid.*, l. 166–170.

³² *Ibid.*, l. 134, 180; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136–137.

³³ J. Tumo 1969 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47746/3, t. 1, l. 186–191.

³⁴ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 210–211.

³⁵ V. Korsako 1969 m. lapkričio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 258.

³⁶ B. Želvio 1944 m. rugpjūčio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 51–53.

³⁷ H. Pasierbska, *Ponary: Wilenska golgota*, Sopot, 1993, s. 36.

³⁸ LYA, baudžiamoji byla Nr. 47746/3, l. 178–179.

³⁹ H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 37.

⁴⁰ P. Černiausko 1947 m. gegužės 30 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 43057/3, l. 27.

⁴¹ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 1, l. 217–219.

⁴² H. Pasierbska, *op. cit.*, s. 361–367.

⁴³ *Ibid.*, s. 213.

⁴⁴ P. Stankeras, „Lietuvių policijos atkūrimas vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“, *Lietuvos karjeros istorijos klausimai* (tezės ir pranešimai), Kaunas, 1996, p. 143–144.

⁴⁵ Pastabos apie S. Čenkų, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1123, l. 54.

⁴⁶ J. Grušio 1945 m. vasario 19 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 46.

⁴⁷ *Saugumo departamento telefonų knyga*, Kaunas, 1943, p. 1; J. Grušio 1945 m. vasario 14 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 36 a. p.

⁴⁸ LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, p. 37.

⁴⁹ *Ibid.*, l. 37 a. p.

⁵⁰ B. Šato baudžiamoji byla, *ibid.*, Nr. 19542/3, l. 111–113.

⁵¹ *Saugumo departamento telefonų knyga*, p. 1–2; J. Grušio 1945 m. vasario 14 ir 19 d. tardymo protokolai, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 38–39, 44–45.

⁵² J. Grušio 1945 m. vasario 19 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 45 a. p.

⁵³ A. Lileikio byla, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1189, l. 72; F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996, liepos 16.

⁵⁴ Vilniaus apygardos saugumo darbuotojų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 10–12, 17, 20.

⁵⁵ Išmokėjimų žinios SP Vilniaus apygardai už 1942 m. vasario mėnesį, LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 535, l. 135–143.

⁵⁶ F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996, liepos 19.

⁵⁷ Išmokėjimų žinios SP Šiaulių apygardai už 1942 m. vasario mėn., LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 535, l. 45–49.

⁵⁸ Išmokėjimų žinios SP Panevėžio apygardai už 1942 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 160–163.

⁵⁹ Išmokėjimų žinios SP Marijampolės apygardai už 1942 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 164–168.

⁶⁰ Išmokėjimų žinios SP Ukmergės apygardai už 1942 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 157–159.

⁶¹ Išmokėjimų žinios SP Telšių apygardai už 1942 m. vasario mėn., *ibid.*, l. 169–172.

⁶² *SD telefonų sąrašas*, Kaunas, 1943.

⁶³ 1941–1942 m. Vokiečių saugumo policija ir SD buvo padalyta į du skyrius, o šie suskirstyti į poskyrius (referentūras). Prie jų pavadinimų buvo prirašomos darbo kryptį žyminčios raidės.

⁶⁴ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1942 m. rugsėjo 4 d. žyma, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 71, l. 16.

⁶⁵ S. Čenkaus 1943 m. rugpjūčio 27 d. raštas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Lietuvoje K.

Jägeriui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 5–8.

⁶⁶ P. Žičkus, „Užmirškite apie bet kokią nepriklausomybę“, *Laisvės besiekiant*, Čikaga, 1983, p. 17–35.

⁶⁷ F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996, liepos 20; Iš A. Bubnio pokalbio su K. Gimžausku 1996 m. birželio 6 d. Vilniuje, autoriaus asmeninis archyvas.

⁶⁸ J. Čepukaičio 1944 m. spalio 23 d. tardymo protokolo kopija, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 52–53.

⁶⁹ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 106, l. 60.

Arūnas Bubnys

GERMAN AND LITHUANIAN SECURITY POLICE (1941–1944)

Summary

The article deals with the structure and functions of German security police and SD as well as of Lithuanian security police. The activities of German operational troops in Lithuania at the beginning of the Soviet–German war, the formation of SD and German security police, their structure, tasks and functions during the occupation are being discussed by the author of the paper. The operations of German security police and the operations of SD troop in

Vilnius are also being analysed. The above mentioned SD troop in Paneriai in 1941–1943 shot to death ten of thousands of Jews, communists, Soviet war prisoners, partisans and Polish underground participants. The uniform of Lithuanian security police, its structure, functions and tasks as well as its subordinate relationship with German security police and SD are being investigated in the third part of the article.